

А. П. МАНЦЕВИЧ

Керамическая тара из кургана Солоха

Резюме

В археологической науке дореволюционного времени можно наблюдать некоторое пренебрежение к рядовому материалу и, в частности, к амфорам. Поэтому оказались утраченными, например, амфоры Чертомлыцкого кургана. Что касается сосудов из Солохи, то они были переданы на месте раскопок в Исторический музей Херсона без указания их количества и описания. Только благодаря данным Б. В. Фармаковского известно, что в боковом погребении кургана, в восточной нише, найдены две амфоры двух типов, а в западной—десять экземпляров тех же форм.

Сосуды I типа имеют такую же форму, как и серебряная амфора Чертомлыцкого кургана. Их сходство с изображениями на монетах Тероны, славившейся своим вином, и наличие в районе Халкидики серебряных рудников (Дизорские горы) дают основание для вывода, что упомянутые изделия изготовлены на Халкидике.

Амфор II типа всего восемь. Они имеют знаки в виде колец, оттиснутых в глине, или букв, нанесенных красной краской. Последние не прочтены, за исключением надписи на сосуде, указывающей сорт вина. Следовательно, и другие буквенные обозначения служили марками вина, налитого в амфоры. Сопоставление знаков на амфорах и монетах показало необоснованность высказанного Б. Н. Граковым предположения о том, что сосуды из Солохи связаны с каким-то из причерноморских городов (например, Византием). Амфоры сходной формы и ручки их со знаками в виде колец найдены в Олифии, поэтому возможно, что и экземпляры второго типа изготовлены на Халкидике.

О. Г. ДЯЧЕНКО

Поселення черняхівської культури на Харківщині

Пам'ятки черняхівської культури в басейні Сіверського Дінця вивчені ще недостатньо. Однак навіть ті незначні матеріали, що опубліковані¹, свідчать про своєрідність місцевих старожитностей III—VI ст. н. е. Тому кожна нова пам'ятка культури «полів поховань» черняхівського типу заслуговує на спеціальну увагу.

Тут публікуються матеріали розвідок Б. П. Зайцева і автора цієї статті в 1961—1962 рр. та 1970 р., здобуті в результаті огляду одного з найбільш характерних поселень черняхівської культури басейну Дінця поблизу с. Ляне Дергачівського району Харківської області*. Селище розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Прудянка (ліва притока р. Лопань) в районі дамби. Територія пам'ятки розорюється. Культурні залишки трапляються смугою довжиною 1,5 км і шириною 200—250 м.

Під час розвідки в 1970 р. на селищі було закладено три шурфи розмірами 1×1 м, що дало можливість визначити характер і потужність культурного шару. Встановлено, що основні нашарування належать до черняхівського періоду. Виявлена також невелика кількість знахідок епохи бронзи та скіфського часу. Культурний шар стратиграфічно не розділений і відзначається високою насиченістю. Загальна потужність його становить 30—40 см.

¹ І. Н. Луцкевич. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів поховань на території Харківської області.— Археологія, т. II, К., 1948, стор. 164—178; Ю. В. Кухаренко. Новопокровський могильник і поселення.— Археологія, т. VI, К., 1952, стор. 33—50; Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, стор. 256—265; Б. П. Зайцев. Новые материалы черняховской культуры бассейна Северского Донца и Псла.— МИА, № 116, М., 1964, стор. 44—52.

* Користуюсь нагодою висловити подяку Б. П. Зайцеву за дозвіл опублікувати деякі матеріали його розвідок.

На території поселення зафіксовані житла наземного типу. Вони виразно позначені на поверхні пам'ятки розвалами глиняної печини та обмазки овальної або квадратної форми. Такі розвали, розміщені в два ряди, простежено на північно-східній ділянці ближче до краю тераси. Окремі наземні житла наявні також у східній частині. Створюю-

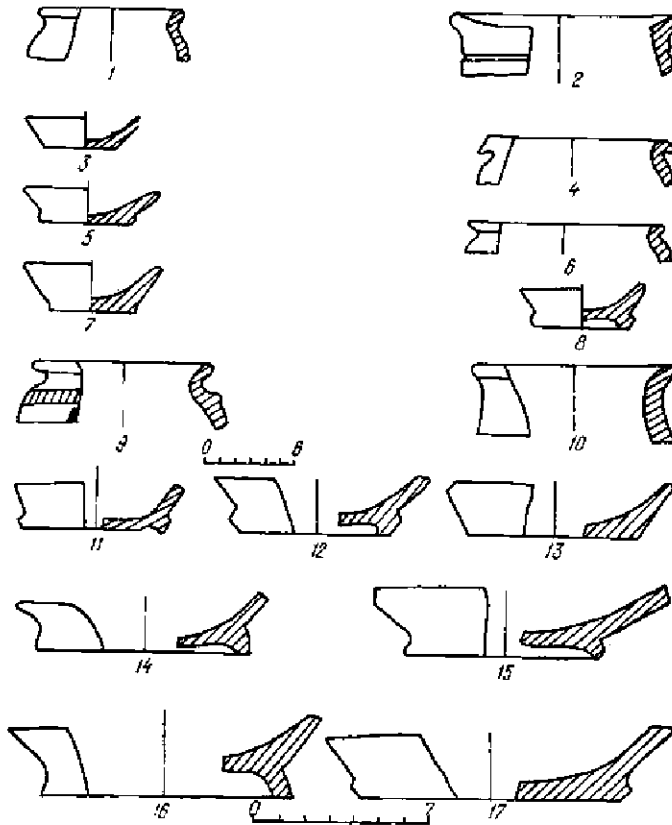

Рис. 1. Гончарний посуд черняхівської культури з селища Ляйве:

1-8 — уламки шорстких горщиків; 9-11, 13 — фрагменти дощених горщиків; 12, 16 — донця дощених мисок; 14, 15, 17 — кераміка з гладкою чорною поверхнею.

ється враження, що ці споруди займали певну, очевидно, центральну частину поселення черняхівців, а на околицях були будови іншого типу — землянки. Добре помітні сліди останніх у вигляді овальних заглиблень у ґрунті, біля яких концентрується виключно ліпна кераміка.

У процесі шурфування вдалось дослідити невелике вогнище розмірами 40×50 см, споруджене з великих уламків пісковика без використання розчину. Вогнище належало до наземного житла, контури якого спочатку не простежувались. Наявність закопченого каміння в інших житлах дає підставу припускати існування в них аналогічних вогнищ.

Найчисленнішу і цінну категорію знахідок на селищі становить кераміка, яка складається з місцевих та імпортованих виробів. За побутовим призначенням вона поділяється на кухонний та столовий посуд і глиняну тару. За технікою виготовлення місцева кераміка представлена як гончарними, так і ліпними виробами. Серед гончарних залежно від характеру обробки поверхні та складу тіста можна виділити три групи. До першої належить посуд із світло-сірою шорсткою поверхнею. Глина жорстка і містить в собі домішки піску та кварцу (рис. 1, 1-8;

2, 1, 3, 7). До другої входить кераміка з гладкою поверхнею чорного кольору. Для її виготовлення застосовували лише жирну і старанно просіяну глину з незначними домішками дрібного піску (рис. 1, 14, 15, 17). До третьої групи можна включити посуд з сірою або чорною лощеною поверхнею, а також ті вироби, що втратили лощіння і мають

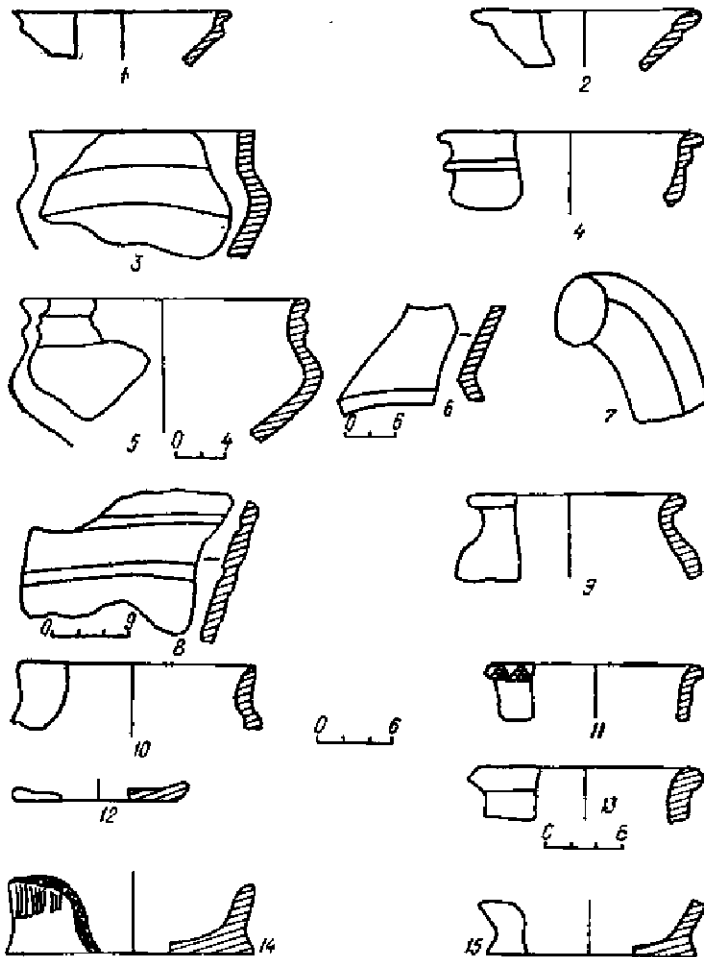

Рис. 2. Зразки гончарної та ліпної кераміки з поселення.

1—5 — кружалні миски; 6—8 — фрагменти гончарних гачків; 9, 10 — ліпні горщики; 11 — ліпна банка; 12 — сковорідка; 13 — ліпний віфос; 14, 15 — денця ліпних горщиків.

властивість стиратись². Глина добре відмудена, і тонкі домішки піску ледь помітні (рис. 1, 9—11, 12, 13, 16; 2, 2, 4, 6).

Серед гончарної кераміки найвагомішу категорію становлять шорсткі та лощені горщики. Типологічних відмінностей між ними немає. Різними є лише розміри шийки окремих екземплярів. Кухонні шорсткі горщики мають діаметр вінець 14—16 см, а столові лощені — 18—22 см. При класифікації матеріалу виділяються два типи посудин. До першого належать круглобокі горщики. Для них характерні такі ознаки: максимальне розширення тулубу в верхній третині висоти,

² Е. В. Махио. Могили черняхівського типу в городі Суми.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 33, прим. 12.

овальноувігнута коротка шийка та високі пологі плічка. Вінця різноманітно оформлені і відхилені назовні (рис. 1, 1, 4, 6, 9).

Другий тип представлений банкоподібними горщиками з прямими, майже вертикальними стінками. Шийка практично відсутня, а вінця короткі, іноді горизонтально відігнуті (рис. 1, 2, 10). Денця оформлені по-різному. Найчастіше трапляються плоскі, на піддоні та з фігурним виступом-рантиком (рис. 1, 3, 5, 7). Менша кількість горщиків мала кільцевий піддон (рис. 1, 8).

Серед мисок є посудини сірого і чорного кольорів з шорсткою та лощеною поверхнею. Перший тип об'єднує відкриті миски. До нього входять гострореберні тарілки з коротким скошеним назовні краєм (рис. 2, 1, 2.), а також миски з високим вертикальним бортиком, який має горизонтальний край (рис. 2, 4). Діаметри вінець посудин відповідно дорівнюють 20 і 26 см. Другий тип включає округлореберні миски закритої форми. Одні з них мають овальноувігнутий довгий бортик і злегка відхилений назовні край (рис. 2, 3), а інші — такий же, але скошений всередину посудини бортик та відігнутий край (рис. 2, 5). Лошені миски орнаментовані горизонтальними рельєфними поясками або жолобками (рис. 2, 4, 5). Діаметри вінець відповідно — 21 і 22 см. Для лошених мисок характерні денця на чіткому кільцевому піддоні і високій ніжці. Діаметри денць — від 10 до 12 см (рис. 1, 12, 16).

Найменш численні серед керамічних матеріалів селища глеки та піфоси. Наявний фрагмент біконічного сіролощеного глека звичайної черняхівської форми (рис. 2, 6) і уламок ручки шорсткого амфороподібного глека з двома ручками, також черняхівського типу (рис. 2, 7). Особливо слід відзначити знахідку двох фрагментів темно-сірої погано лощеної посудини кандирського типу. Дно на кільцевому піддоні, тубо орнаментований пролощеними лініями і врізними поясками (рис. 2, 8). Знайдені уламки піфосів належать великим товстостінним виробам з грубо обробленою шорсткою поверхнею. Тісто містить значну кількість крупнозернистої жорстви та шамоту.

Важливим джерелознавчим матеріалом є ліпна кераміка. Вона також поділяється на дві групи: шорсткий і лошений посуд. Перший надзвичайно різноманітний за своїми технічними даними. Візуальне вивчення матеріалу з допомогою біокулярної лупи дає змогу виділити вісім підгруп посуду, які відрізняються складом тіста, обробкою поверхні і випалом. Їх детальний опис тут не наводимо через термінологічні труднощі³.

Слід зазначити дуже цікаві групи кераміки так званого передроменського типу і типу Харівки. Остання покрита білим розчином рідкої глини — рустою. На увагу заслуговує і фрагмент придонної частини горщика з гребінцевим орнаментом (рис. 2, 14). Аналогічна кераміка відома на селищі Суха Гомільша в Харківській області, яке пов'язане з городищем салтівської культури*, а також на Авдіївському поселенні⁴.

Друга група (лошений посуд) характеризується такими рисами: лошіння низької якості; колір поверхні темно-бурий; тісто щільне, але не відмулене і містить домішки піску.

Комплекс ліпної кераміки представлений рядом форм.

Серед горщиків є два типи, що повторюють гончарні форми. Округлобокі посудини, крім головних типологічних ознак, мають значно потовщений край вінець. Діаметр останніх — 14—16 см (рис. 2, 9). Бан-

³ И. Г. Хынку. К вопросу о терминологии и основных принципах анализа глиняной бытовой посуды.— Известия АН Молдавской ССР, 1965, № 12, серия общественных наук, стор. 16.

⁴ Розкопки В. К. Міхеєва в 1969 р. Матеріал не опублікований.

⁴ А. Е. Алихова. Авдеевское селище и могильник.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 68—84.

коподібні екземпляри характеризуються прямими вінцями (діаметр — 18 см) і слабо виділеними короткими пологими плічками (рис. 2, 10). Днища ліпних горщиків (як правило, мають закраїну) діаметром 8—10 см (рис. 2, 14, 15).

Знайдено кілька фрагментів банкоподібних посудин звичайної форми. Один екземпляр рустований і прикрашений по краю бортика

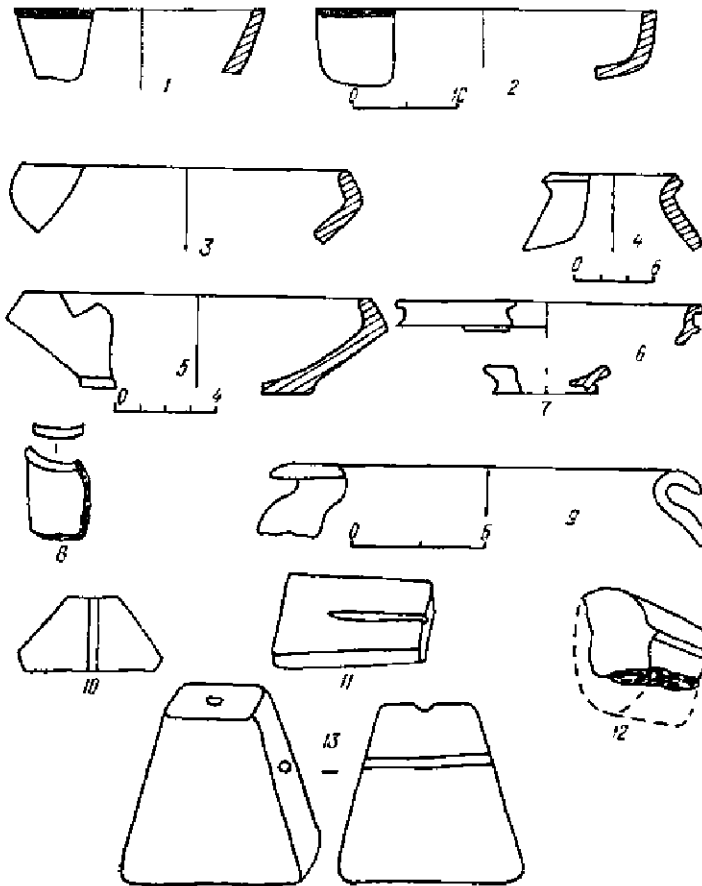

Рис. 3. Кераміка та речовий матеріал селища:

1—3, 5 — ліпні шорстки (1, 2) та лощені (3, 5) миски; 4 — верхня частина привіаного глека; 6—8 — кераміка типу terra sigillata; 5, 7 — уламки чинки; 8 — фрагмент шийки глека; 9 — піфос; 10 — пряслице; 11 — то-чальний брусок; 12 — амфорна ручка; 13 — грузик.

характерним роменським орнаментом з відбитків палички, перевитої мотузкою. Діаметр шийки — 16 см (рис. 2, 11).

Миски двох типів. Перший — це відкриті миски з шорсткою поверхнею, представлені двома варіантами: А — напівсферичні тонкостінні посудини з домішкою в тісті дрібного піску. Діаметр вінця — 10 см (рис. 3, 1); Б — скземпляри з високим прямовисним бортиком і плоским дном. Діаметр вінця — 35 см, висота бортика — 4 см. Поверхня сіра, шорстка. В тісті є світлий шамот (рис. 3, 2). До другого типу належать закриті лощені миски темно-бурого кольору. Бічна частина їх може бути округлореброю або гострореброю. Денця з гострим ребром мають підставку. Діаметр шийки — 26—28 см (рис. 3, 3, 5).

Трапились також фрагменти сковорідок із слабовираженим бор-

тиком. Внутрішня поверхня їх старанно заглажена, а зовнішня оброблена грубо (рис. 2, 12). На денцях сковорідок бувають відбитки соломи й злаків.

У невеликій кількості на селищі знайдено фрагменти ліпних піфосів. Це були широкогорлі товстостінні посудини з трохи відхиленими назовні потовщеними вінцями (рис. 2, 13). Тісто включає значні домішки шамоту і піску. Діаметр шийки дорівнює 30 см.

Довізний посуд у керамічному комплексі селища Лляне становить нечисленну, але помітну групу. До північнопричорноморського імпорту входить парадний столовий посуд і глиняна тара. Від столового начиння залишився ряд фрагментів. Це насамперед уламок вінця невеликого шорсткого світло-коричневого глечика, який виготовлено з добре обробленої просіяної глини жовтого кольору. Діаметр вінця — 10 см (рис. 3, 4).

Сюди ж слід зарахувати і кераміку типу *terra sigillata*, представлену двома формами. Серед них виділяється досить значний уламок бортика низької широкогорлої миски, яка має горизонтально відігнутий назовні край. Перехід від нижнього краю бортика до тулуба підкреслений потовщенням-перегином у вигляді рельєфного пояса. Діаметр фрагмента — 20 см (рис. 3, 6). До цієї ж миски належить, можливо, і частина денця з кільцевим піддоном діаметром 9 см (рис. 3, 7). Тісто обох фрагментів однакове. Воно старанно просіяне і відмудене, проте в керамічній масі добре помітні дрібні часточки слюди та піску. Колір рожевий, поверхня матова, шорстка, оскільки немає лакового покриття.

Важливо відзначити і частину посудини з шийкою у вигляді зрізаного конуса. Це був червонолаковий глечик, виготовлений з тіста, аналогічного описаному вище, за винятком домішок слюди й піску. Лак також не зберігся (рис. 3, 8).

Довізна тара в матеріалах селища представлена уламками піфоса та амфор. Від піфоса зберігся великий фрагмент шийки діаметром 18 см з широкими і майже горизонтально відігнутими вінцями (рис. 3, 9). Глина шорстка, з домішкою піску. Тісто світле, поверхня червона. Амфори репрезентовані уламком ручки і фрагментами стінок. Ручка (рис. 3, 12) масивна, виготовлена із світлої глини. В перерізі має неправильну круглу форму і невизначений рельєфний валик посередині. Залишки стінок належать світлоглиняним амфорам. Керамічна маса містить домішки піску і чорні часточки піроксену.

Крім посуду, на селищі знайдені різноманітні побутові предмети. Насамперед, це типові для черняхівської культури прямокутні точильні бруски з жолобком посередині (рис. 3, 11) і прясла зрізано-конічної форми (рис. 3, 10). Широкий діаметр прясла дорівнює 3 см, вузький — 2,5 см, діаметр отвору — 0,5 см. З пряслами пов'язані знахідки глиняних грузиків зрізано-пірамідальної форми від ткацького верстата (рис. 3, 13). Висота їх — 10 см, ширина граней в основі — 5,5 і 8 см. У верхній грані є конічне заглиблення, а у вузькій бічній — наскрізний отвір. Частина грузиків виготовлена з грубої глини і відзначається низькою якістю випалу, але більшість предметів легкі, з гарним випалом і тістом.

Своєрідний вигляд мають масивні глиняні конуси вироблені з керамічної маси, що містить домішки грубозернистого шамоту. Випал слабкий. Висота конусів не перевищує 12 см, діаметр основи становить 8 см. У нижній частині є невелике заглиблення овальної форми для опори.

Серед іншого речового інвентаря поселення слід згадати уламки жорна і зернотерок, залізні шлаки, оплавлене скло та металеві камені для праці.

Час існування селища Лляне встановлюється за керамічними матеріалами. Важливі факти при цьому дає вивчення морфологічного складу черняхівського керамічного комплексу, хронологічна градація

якого останнім часом успішно розроблена Є. В. Махно⁵. Співвідношен ня різних груп кераміки показано на таблиці.

Таблиця

Гончарна кераміка						Літва		Імпортна		Всього	
шорстка		лощена		всього		кіль- кість	%	кіль- кість	%	кіль- кість	%
кіль- кість	%	кіль- кість	%	кіль- кість	%						
102	43,5	73	31,5	175	75	47	20,2	10	4,3	232	100

Наведені дані характерні для III—IV ст. н. е.⁶ Цю саму дату підтверджують і знахідки кераміки типу terra sigillata та амфор. I—III ст. н. е. датується фрагмент миски, аналогічної посудині з Ромашок. За кольором глини і домішками слюди в тісті, ця миска належить до групи самоської кераміки⁷. Уламок червонолакового глечика з шийкою у вигляді розтруба можна датувати III—IV ст. н. е. Аналогії йому відомі в стенових черняхівських пам'ятках: в одному з поховань могильника поблизу вівчарні радгоспу «Придніпровський», а також у Вікторівському та Коблівському могильниках⁸. У Танаїсі є подібні вироби III ст. н. е.⁹ Погана якість лакування посуду дає можливість припускати його боспорське походження, хоча форма цих глеків типово малоазійська¹⁰. Масивна ручка належить амфорі кінця III—IV ст. н. е.¹¹ Дещо ранішим часом, II—III ст. н. е., датуються стінки амфор з домішками в глині зерен піроксену, можливо, коського виробництва¹².

Нарешті, слід врахувати знайдені на селищі фрагменти глека канцирського типу, що повинен датуватись, як відомо, післячерняхівським часом, тобто VII—VIII ст. н. е.¹³ Він є найпізнішою знахідкою цього періоду серед матеріалів досліджуваної пам'ятки. Проте для датування селища VII ст. достатніх підстав поки що немає. Для цього часу характерне значне поширення аланської кераміки, центрами виробництва якої були окремі поселення ремісників, так, наприклад, як Канцирка на Нижньому Дніпрі¹⁴. У VI ст. н. е. зв'язки місцевого населення з цим районом починають, напевно, тільки встановлюватись. В усякому разі, в культурних шарах пам'яток VII—VIII ст. (селище Задонське, городище Коробови Хутори) згаданої кераміки набагато більше.

Таким чином, за сукупністю датуючих матеріалів селище Ляне необхідно віднести до III—VI ст. н. е.

Результати дослідження доходять висновку, що пам'ятка, можливо, зберегла риси двох періодів в історії подонських племен. В основно-

⁵ Є. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 107—122.

⁶ Там же, стор. 118.

⁷ В. В. Кропоткин. Римские импортные изделия в Восточной Европе II в. до н. э.—V в. н. э.— САИ, Д 1—27. М., 1970, стор. 16.

⁸ Э. А. Сымонович. Раскопки могильника у овчарни совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре.— МИА, № 82. М., 1960, стор. 210, 211, рис. 18; стор. 229, табл. IX, 15; його ж. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 214, рис. 4, 10; стор. 223, рис. 11, 19.

⁹ А. К. Коровина, Д. Б. Шелов. Раскопки юго-западного участка Танаиса.— Древности Нижнего Дона. М., 1965, стор. 42, 43, рис. 19, 5.

¹⁰ В. В. Кропоткин. Вказ. праця, стор. 17.

¹¹ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83. М., 1960, стор. 122, табл. XI, 104.

¹² И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 117, табл. XXXVI, 92.

¹³ Т. М. Мінаєва. Кераміка балки Канцирка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 119—128; А. Т. Брайчевська. Поселение у балки Яневой в Надпорожье.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 258—259.

¹⁴ А. Т. Брайчевська. Розкопки гончарського горня в балці Канцирка в 1955 р.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 114—118.

му поселення належить до часу виникнення і розквіту черняхівської культури і є найзначнішою за розмірами пам'яткою цієї доби в басейні Сіверського Дінця. У той час воно було оточене невеликими селищами (Кулики, Дементіївка, Шаповалівка та ін.), і, напевно, відіграло роль економічного і політичного центру. Різноманітний склад комплексу ліпної кераміки свідчить передусім про різноетнічність населення. Не виключено, що життя на поселенні тривало і в післячерняхівський час, хоч тепер це ще не встановлено.

У своїх працях Є. В. Махно неодноразово підкреслювала своєрідність сеймсько-донецьких пам'яток на загальному фоні черняхівської культури і певну близькість їх в межах названого регіону¹⁵. Вважаємо, що дослідниця має рацію, виділяючи сеймсько-донецький локальний варіант черняхівської культури. Повні аналогії селищу Ляне відомі саме на Сеймі, де А. Е. Аліхова розкопувала Авдіївське поселення. Ця пам'ятка аналогічна йому не тільки за характером матеріалів, а й за наявністю культурних відкладів (черняхівські, ранньосередньовічні, роменські).

У ході дальших досліджень селища Ляне вирішуватимуться найважливіші питання хронологічного співвідношення культурних груп поселення, що дасть можливість чіткіше з'ясувати надзвичайно цікаву специфіку цього району черняхівської культури.

А. Г. ДЬЯЧЕНКО

Поселение черняховской культуры на Харьковщине

Резюме

Разведывательные работы на поселении черняховской культуры III—VI вв. н. э. вблизи с. Льяного Харьковской области позволили зафиксировать здесь наличие сооружений — наземных (в центральной части поселения) и углубленных (на периферии). Керамический комплекс составляет в основном гончарная посуда, есть однако и лепная, характерная для Посеймья, которая концентрируется вблизи углубленных жилищ.

Памятник существовал здесь в период расцвета черняховской культуры (а возможно и в послечерняховское время). Собранные материалы подтверждают мнение о специфике сеймско-донецкого варианта этой культуры.

О. Р. ТИЩЕНКО

Середньовічні скарби з Черкащини

На території Української РСР знайдено багато скарбів різних часів. Значна кількість їх належить до XVII ст. Зокрема нашу увагу привернули три скарби цього періоду. Вони становили власність представників трьох соціальних верств і характеризують не лише майновий стан, а й естетичні смаки, потреби та художньо-технічну майстерність виконавців, які обслуговували різні прошарки населення. Це дає змогу встановити, що українське золотарство розвивалося не в єдиному потоці. Проте в ряді праць, присвячених цій галузі художнього ремесла, зазначена особливість не знайшла відображення.

¹⁵ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР.— МИА, № 82. М., 1960, стор. 14; і і ж. З історії дослідження поселень черняхівської культури.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 32; і і ж. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.— КСИА, вып. 121. М., 1970, стор. 60—64; і і ж. Знову про локальні варіанти черняхівської культури.— Археологія, т. XXIV. К., 1970, стор. 55.